

მთავარების კოპოსი ანანია ჯაფარიძე

სერია: ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული ქართველებისა
ლაზეთი-თრიალეთი
ქართველთა გაბერძნება

I. შესავალი

II. ურუმების საცხოვრისი

III. ბერძნული ეკლესიის უფლებების გაზრდა ოსმალეთში

IV. ქართველი მართლმადიდებლების გაბერძნება ოსმალეთში

V. ბერძენ-ურუმების გადმოსახლება თანამედროვე საქართველოში

VI. ქართველების გაბერძნება საქართველოში

VII. გაბერძნებულთა გვარები

საქართველოს საპატრიარქოს მანგლის-წალკის ეპარქია

1999

მთავარების კოპოს ანანია ჯაფარიძის მონოგრაფიების სერიაში – „ისტორიული ბედი საქართველოს ეკლესიისაგან განშორებული ქართველებისა“ გამოცემულია მტრის მიერ დაპყრობილ საქართველოს ზოგიერთ კუთხეში მცხოვრებ იმ ქართველთა ბედი, რომელთაც დატოვეს ეროვნული ეკლესია და უცხო ეკლესიის მრევლად იქცნენ. სამწუხაროდ, მათი უდიდესი ნაწილი ეთნიკურად გადაგვარდა.

წინამდებარე ნაშრომში ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით გამოცემულია ოსმალთა მიერ დაპყრობილ სამხრეთ საქართველოში (ლაზეთსა და მესხეთში) მცხოვრებ იმ ქართველ მართლმადიდებელთა ბედი, რომელნიც ოსმალური კანონების შესაბამისად კონსტანტინოპოლის ბერძნული საპატრიარქოს მრევლად გადაიქცნენ. ნაშრომი შეიცავს პარაგრაფებს მესხეთისა და ლაზეთის მართლმადიდებლების (ე.წ. „ურუმების“) საცხოვრისის, ოსმალეთში ბერძნული ეკლესიის უფლებების გაზრდის, ოსმალეთში ქართველი მართლმადიდებლების გაბერძნების, ბერძენ-ურუმების საქართველოში გადმოსახლების, გაბერძნებულთა გვარებისა და სხვათა შესახებ.

წიგნი განკუთვნილია საზღვარგარეთ გასულ ქართველთა ეროვნული ცნობიერების განსამტკიცებლად, რათა მათ არ გაწყვიტონ კავშირი დედა ქართულ ეკლესიასთან და არ გადაიქცნენ უცხო ეკლესიათა მრევლად.

გამომცემლობა ლოცავს კომპანია „ესაბს“ და მის თანამშრომლებს გაწეული დახმარებისათვის.

© ანანია ჯაფარიძე. 1999.

ქართველების გაბერძნება (შესავალი)

ძველ საბერძნეთსა და ბიზანტიაში მიმდინარეობდა სხვადასხვა, მათ შორის ქართული, ტომების ელინიზაციის პროცესი. ქართველთა გაბერძნება მიმდინარეობდა ოსმალეთის იმპერიაშიც, ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ. უფრო მეტი, ბერძნებში ქართველთა ასიმილაციის პროცესი თვით XIX საუკუნეშიც გრძელდებოდა თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე, კერძოდ კი თბილისის გუბერნიაში. ოსმალეთის იმპერიაში ქართველების გაბერძნების შესახებ წერს მრავალი მეცნიერი, განსაკუთრებით აღსანიშნავია წათე ბაწაშის შრომა, ხოლო თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე ქართველთა გაბერძნებას კარგად აღწერენ იაკობ ახუაშვილი და სხვა მკვლევარნი.

ქართველთა გაბერძნების პროცესს აპირობებდა სხვადასხვა, მათ შორის პოლიტიკურ-ეკონომიკური, განსაკუთრებით კი ეკლესიურ-სარწმუნოებრივი მიზეზები, უნდა ითქვას, რომ ქართველების სხვა ერებში ასიმილირების ძირითადი მიზეზი იყო ქართველთა ეროვნული თვითშეგნების დაბალი დონე (იგულისხმება XVI-XIX საუკუნეები).

ი. ახუაშვილი წერს – „კითხვაზე, თუ რამ მიიყვანა ჩვენი წინაპარი ამ ყოფამდი, ნაწილობრივ პასუხად გამოდგება ფ. ბოდენშტეტი, რომელიც 1847 წელს წერდა: „ქართველი უზრუნველია, სახვადიოდ არა ჰფიქრობს... ერთგულნი არიან, როგორც მათი ხმალნი, სწრაფნი და მარდნი – როგორც მათნი ტაიჭნი...“ (ი.ახუაშვილი, ეთნიკური პროცესი გარისის მიწაზე, მნათობი, 1988, №6, გვ. 150), მაგრამ მხოლოდ ეს დადებითი თვისებები არ ყოფილა საკმარისი ეროვნული ცნობიერების სიმტკიცისათვის. ნ. ნიკოლაძის აზრით, „ბოროტის გარჩევა კეთილისაგან შეიძლება შეგნებით, მეცნიერების დაუფლებით, ეს მოითხოვს ტვინის უჯრედების ვარჯიშს, რისთვისაც აუცილებელია შრომა და მტკიცე ნებისყოფა“. მასვე კეთილ საქმედ მიაჩნდა – „საზოგადოების გათვითცნობიერებისა და განათლებისათვის ზრუნვა“. ქართველების დენაციონალიზაციასთან (გაბერძნებასთან) დაკავშირებით ი.ახუაშვილი ზემოთმოყვანილ შრომაში განაგრძობს – „ეფიქრობთ დროა ყოველივეს თავისი სახელი ეწოდოს, თუმცა დიდი ილიასი არ იყოს, „მხილება არაფრად ეჭაშნიკება ავის მქნელს, მაგრამ ეს როდია იმის საბუთი, რომ თვალი დავიბრმავოთ, ყურებში ბაშბა დავიცოთ, ენა მოვიჭრათ, როცა ეს სიავე ჩვენვე თავში გვცემს, ჩვენს არარაობას, ჩვენდა სამარცხვინოდ, საქვეყნოდ ჰდალადავს. საფუძვლიანი და საბუთიანი სიბოროტისა და სიავის მხილება საჭიროა და აუცილებელია...“

საბუთიანს, მართალს მხილებას, თუნდა მთელი ერისას გონიერი ერი მაღლობით ეპყრობა და არა რისხვითა და შფოთითა“ (იქვე, გვ. 150).

ისტორიის გამეორებას, მომავალში მსგავსი სიტუაციის განახლების შემთხვევას, ჩვენი ხალხი ეროვნული ცნობიერების მაღალი დონით უნდა შეხვდეს. ეროვნული გადაგვარების საფრთხე დღესაც რომ რეალურია, იქედანაც ჩანს, რომ თვით რუსეთშიც კი საცხოვრებლად გადასული ქართველი ადამიანის შთამომავლები ეროვნებას ვერ ინარჩუნებენ და 2-3 თაობის შემდეგ ასიმილირდებიან სხვა ერში. მით უფრო რეალური გახდება ეროვნული გადაგვარების საფრთხე საზღვარგარეთ ქართველი ახალგაზრდების სამუშაოდ მასიური გასვლის შემთხვევაში. ამიტომაც წარსულის მიუდგომელი კვლევა საჭიროა.

მაინც რა იყო ის საშუალება, რომლის ძალითაც ქართველი ადამიანი ბერძნდებოდა? ეს იყო საეკლესიო იურისდიქცია, კერძოდ ის ქართველები, რომელნიც გარკვეული მიზეზების გამო ხდებოდნენ მრევლი კონსტანტინოპოლის მართლმადიდებლური საპატრიარქოსი – ბერძნდებოდნენ.

როგორც ცნობილია, მესხეთი ანუ სამცხე-საათაბაგო ვრცლად გადაჭიმული, მჭიდროდ დასახლებული ქვეყანა იყო. იქ ქართველი ხალხის ერთი მესამედი მაინც ცხოვრობდა, ხოლო ქართველები XV საუკუნის ერთი ცნობის თანახმად, დიდი, მრავალრიცხოვანი ხალხი იყო.

კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის მასშტაბით ქართველი ხალხი მართლაც მრავალრიცხოვანი და „დიდი“ ხალხი რომ იყო, იქედანაც ჩანს, რომ თვით XIX საუკუნის დასაწყისში, საუკუნოვანი ომების შემდეგაც კი, ქართველები მთელი ამიერკავკასიის მოსახლეობის 44% შეადგენდნენ, მათი რაოდენობა მკვეთრად აჭარბებდა აზერბაიჯანელებისა და სომხების რიცხვს. მით უმეტეს განსახილველ პერიოდში XVI-XVIII საუკუნეებში მესხეთში ქართველების რიცხვი შთამბეჭდავი იყო. სამწუხაროდ, როგორც ცნობილია, მესხეთის ქართველობა თითქმის სრულიად გადაგვარდა. მათი დიდი ნაწილი გამაჰმადიანდა, ნაწილმა მიიღო გრიგორიანობა (ანუ როგორც მაშინ იტყოდნენ, „სომხობა“), კათოლიკობა („ფრანგობა“), დარჩენილი ქართველი მართლმადიდებლები, რომლებზედაც კონსტანტინოპოლის საპატრიარქომ იურისდიქციის გავრცელება შესძლო – ბერძნებად იქცნენ.

თუ რა პირობები შეიქმნა მესხეთში კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს იურისდიქციის გასაგრძელებლად, წერს ვახუშტი, რომლის თანახმადაც კონსტანტინოპოლი სარწმუნოებრივად ვალდებულიც კი იყო, ყურადღება მიექცია უპატრონოდ მიტოვებული ქართველი მართლმადიდებლებისათვის და თავის ფრთეთა ქვეშე შეეყვანა ისინი.

დაახლოებით 1659 წლისათვის მესხეთში „შეიქნა სრულიად მაჰმადიანობა წესითა და რჯულითა მათითა. და აღშენდებოდნენ მეჩითნი. არამედ დაშთნენ გლეხნი და იგინიცა უმწყესელნი, ვითარცა პირუტყვი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, გვ. 729). მესხეთის მოსახლეობა სარწმუნოებრივ საკითხში ორ ფენად გაიყო. მაღალმა ფენამ მიიღო მაჰმადიანობა, ხოლო გლეხები კვლავ ქრისტიანებივე დარჩნენ, მაგრამ წინამძღვართა გარეშე. ქართველ გლეხ-ქრისტიანებს ქართული ეკლესია აღარ ემსახურებოდა, რამეთუ სხვადასხვა მიზეზების გამო ეკლესიას გამოეცალა მატერიალურ-ფინანსური საფუძველი, წარჩინებულები კი მასზე აღარ ზრუნავდნენ. უქართულეკლესიოდ ანუ „პირუტყვებით“ უმწყემსელად დარჩენილი ქრისტიანი გლეხები ეროვნული თვითშემეცნების დაბალი დონის გამო ერთმანეთს შორის გაინაწილეს ბერძნულმა, სომხურმა, კათოლიკურმა ეკლესიებმა, ხოლო გლეხების ის ნაწილი, რომელზედაც აღნიშნულ არაქართულ ეკლესიებს ხელი არ მიუწვდა – თანდათან წარჩინებულთა წაბაძვით – გამაჰმადიანდა. რაც შეეხება წარჩინებულებს, მათ ოსმალეთის

იმპერიამ ისეთი ეკონომიკურ-მატერიალური მახე დაუგო, რომ ან მაჰმადიანობა უნდა მიეღოთ, ან ქონება სრულიად უნდა დაეკარგათ. წარჩინებულებმა სილატაკეს გამაჰმადიანება არჩიეს, მალე, თუმცა ცოტა მოგვიანებით მათი ცოლ-შვილიცა და მსახურნიც გამაჰმადიანდნენ. გამაჰმადიანებას ეროვნული ცნობიერების დაკარგვა და „გათათრებაც“ თან სდევდა (აქაც ეროვნული თვითშემეცნების დაბალი დონე ჩანს) – ამის გამო მესხეთში „...მოოხრდებოდნენ ეკლესიანი დიდშენიერი და იქნებოდნენ პირუტყვთა სადგურნი და ილტვოდიან კვალადცა რომელთა არა ინებეს მაჰმადიანობა ქართლს, ოდიშს, კახეთს... მოისპოდნენ ეპისკოპოსნი თუ სადმე იყო და მონოზონნი და მწყემსნი, გარნა თვინიერ ადგილ ადგილ იპოვებოდნენ მღვდელნი“ (იქვე, 728).

როგორც ითქვა, ქრისტიანებად „დაშთნენ გლეხნი და ივინიცა უმწყესელნი“. ამ ქრისტიან გლეხების საჭიროებისათვის ქართველ გლეხებს ვეღარ აკურთხევდნენ, რადგანაც ქართული საეპისკოპოსოები აღარ არსებობდნენ, ამიტომაც ქართველ ქრისტიან გლეხებს კონსტანტინოპოლმა მოუვლინა ბერძენი მღვდლები. მათი ქცევის შესახებაც დაცულია ცნობები. ექვთიმე თაყაიშვილი კარგად აღწერს ბერძენი მღვდლების მოქმედებას, თუმცა კი სხვადასხვა ისტორიული ეპოქის დროს – „...დატრიალდნენ ბერძნის მღვდლებიც და უნდოდათ ჩაეგდოთ ხელში სოფელი და დაემყარებინათ იქ ბერძნული წირვა-ლოცვა, თუმცა იქ მთელი სოფელი ქართულად ლაპარაკობს. ამ მიზნით ერთ ბერძენ მღვდელს ცბიერებით გამოერთმია მათთვის ძველი ქართული საეკლესიო წიგნები...“ (ე. თაყაიშვილი, სამუსულმანო საქართველო, „მნათობი“, №8, 1990 წ., გვ. 138).

საერთოდ მესხეთის მრავალრიცხოვანი ქართველობა მთლიანად არ გამუსულმანებულა. აქ, განსაკუთრებით კი ამ ქვეყნის სამხრეთ მხარეებში, საკმაოდ დარჩნენ ქართველი მართლმადიდებელი გლეხები, რომელთა პატრონობისა და მწყემსობის ნება ოსმალთა მიერ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს გადაეცა, ისევე როგორც ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე მცხოვრები სხვადასხვა ენოვანი მართლმადიდებლებისა. შედეგმაც არ დაყოვნა, ქართულმა მართლმადიდებელმა მოსახლეობამ თურქული ენა შეითვისა და თურქულენოვანი გახდა, ეკლესიურად კი კონსტანტინოპოლის სამწყსოდ იქცა. მათზე მალე იტყვიან: „ენა დაკარგეს, რწმენას კი არ უღალატესო“. ქრისტიანი თურქულენოვანი მართლმადიდებელი ქართველები უცხო, ბერძნული, ეკლესიის მრევლი გახდნენ.

ურუმების საცხოვრისი ოსმალეთის იმპერიაში

ქართველთა ეთნიკური განსახლების საზღვარი მდინარე ევფრატამდე აღწევდა და ზოგჯერ ამ მდინარის სათავისა და ზემოწელის ზოგიერთ ხეობასაც მოიცავდა, კერძოდ კი ამჟამად ყარასუდ სახელდებულ მდინარეს. აქ არზრუმის სანახებში თვით XVII საუკუნეში ქართული სოფლებიც არსებულა, ხოლო არზრუმელი ქართველი ეპისკოპოსი, აღნიშნულ საუკუნეში აქ მკვდომი, ჩანს, ერთ-ერთი ბოლო ეპისკოპოსი იყო მესხეთისა.

არზრუმის გასწვრივ შავ ზღვამდე ტერიტორიებიც ქართველებით იყო დასახლებული, კერძოდ აქ მესხურ მოსახლეობას ლაზური მოსახლეობა ენაცვლებოდა. ლაზისტანი ანუ ტრაპიზონის ვილაიეთი ძირითადად ლაზებისა და ჭანების ქვეყანას წარმოადგენდა. აღნიშნული

ვრცელი მიწა-წყალი, ჭოროხის ხეობასა და მტკვრის სათავესთან ერთად ძველთაგანვე ქართველი ერის ეთნოგენეზის ერთ-ერთ ტერიტორიას წარმოადგენდა. აქ ჩამოყალიბებულა ქართველი ხალხი; აქეთ ეგულება ზოგიერთ მეცნიერს „არიან-ქართლი“. მოგვიანებით აქ ჩამოყალიბდა ე.წ. „ქართველთა სამეფო“ (ტაო-კლარჯეთი), გამაჰმადიანებამდე ეს კუთხე წარმოადგენდა ქართული კულტურის მძლავრ კერას.

XVII ს. თურქი ისტორიკოსის ჩელების მტკიცებით, „მდინარე არეზის და ზანგის ჩრდილოეთით 40 დღის სავალი კავკასიონის მთების ჩათვლით ხაზართა ზღვამდე, დაღესტნად და საქართველოდ ითვლებოდა. მისი დასავლეთი მხარე არზრუმს აღწევს“ (ევლია ჩელების მოგზაურობის წიგნი, გვ. 315). XVII ს. ანტიოქიელი პატრიარქი მაკარი, რომელმაც თითქმის მთელი მესხეთი ფეხით მოიარა, ადასტურებს, რომ ადრე საქართველოს სამხრეთი საზღვარი იყო მდინარე ევფრათი და ევფრათის აქეთა ტერიტორიები სულ საქართველოდ ითვლებოდა. საქართველოს „საზღვარი ევფრათამდე ჩადიოდა. ამას მოწმობს ჩელებიც. მდინარე არეზის აქეთა მხარესა და არზრუმის მიდამოებს დიდხანს შემორჩა ქართული მოსახლეობა. XVII ს. არზრუმის მიდამოებში გამოვლილმა არქანჯელო ლამბერტიმ რამდენიმე ქართული სოფელი ნახა, რომელთაც არზრუმელად წოდებული ქართველი მწყემსმთავარი ეჯდათ არზრუმში“ ... XVIII ს. შუაწლებში ტ. გაბაშვილმა გუმიშხანეში დაადასტურა არა მარტო ქართული ეკლესიების არსებობა, არამედ მოსახლეობაში შერჩენილი ხსოვნაც, რომ ადრე იგი საქართველოდ ითვლებოდა“ (შ. ლომსაძე, სამცხე-ჯავახეთი, 1975 წ., გვ. 258).

როგორც აღინიშნა, არზრუმის სანახებში ქართული სოფლები არსებობდა, ხოლო გუმიშხანეს მოსახლეობა თავის მიწა-წყალს ძველ საქართველოდ თვლიდა. ეს ცნობები იმით არის საინტერესო, რომ დღევანდელ საქართველოში მცხოვრები „ურუმები“ ანუ ბერძნული მოსახლეობის ერთი ნაწილი სწორედ არზრუმიდან და გუმიშხანედან გადმოსახლა რუსულმა მთავრობამ თრიალეთსა და ქვემო ქართლში. გუმიშხანესა და არზრუმში მცხოვრებ მართლმადიდებლებს ოსმალო და რუსულმა ხელისუფლებამ ნება მისცა გადასახლებულიყვნენ საბერძნეთში, მაგრამ მკვიდრმა მართლმადიდებლებმა არ ინებეს საბერძნეთში გადასახლება, მათ ხელისუფლებას სთხოვეს თბილისის გუბერნიაში დასახლების ნებართვა. ჩანს, XIX საუკუნეში იმ მოსახლეობამ, რომელიც XVIII საუკუნეში გუმიშხანეს საქართველოდ თვლიდა, კვლავ საქართველოს მიწაზე დასახლება ინება. საბერძნეთში წასვლა კი, როგორც ითქვა, არ ისურვა.

მკვლევარ ი. კორელიძის აზრით, ურუმების წარმოშობა უცნობია. «История происхождения и жизни урумов задолго до переселения их на территорию Грузии не известна» (И.Л. Корелов, «Иноязычные греки (урумы) на территории Грузии», „მაცნე, ისტორიის სერია, 1989 წ., №2, გვ. 135).

ურუმები საქართველოში მცხოვრები ის ბერძნები არიან, რომელთა დედა ენას წარმოადგენს თურქული ენა და გადმოსახლებულნი არიან ჩვენში რუსული ხელისუფლების მიერ არზრუმ-გუმიშხანეს მხარედან, როგორც მართლმადიდებლური მოსახლეობა. მათ არ იციან ბერძნული ენა, ამასთანავე ერთად ეთნოგრაფიული ნიშნებითაც უფრო ქართულ-კავკასიურ-ოსმალურ სამყაროს განეკუთვნებიან, ვიდრე ბერძნულს. ურუმების თურქულენოვნების გამო არსებულა მოსაზრება, რომ ურუმები არიან თურქები, რომელთაც მიიღეს ქრისტიანობა (იქვე, გვ. 135). ასეთი აზრი გამოუთქვამს თურქულენოვანი ბერძნულ-მართლმადიდებლური ეკლესიის მეთაურ პანას ეფტიმს. მისი მოსაზრებით ანალოგიური თურქულენოვანი ბერძნები ის თურქები არიან,

რომელთაც ძალით მიაღებინეს ქრისტიანობა (იქვე, გვ. 135). მათ თურმე „რწმენა შეუცვლიათ, ენა კი შეუნარჩუნებიათ“. ასეთი აზრი არსებობდა ანატოლიელი ბერძნების შესახებ, ხოლო ბალკანეთის ნახევარკუნძულზე (რომელიც იმ დროს შედიოდა ოსმალეთის იმპერიაში) მცხოვრებ ბერძნებს XIX საუკუნის ევროპული მეცნიერები არა ბერძნულ, არამედ სლავური წარმოშობის მოსახლეობად მიიჩნევდნენ. «Ф. Энгель 1853 г. в статье «Британская политика _ Турция» писал: «Греки в Турции _ большей частью славянского происхождения, хотя они приняли новогреческий язык», (იქვე, გვ. 134).

თუ რატომ მიიჩნევდნენ ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრებ „ბერძნებს“ არაბერძნული წარმოშობის მოსახლეობად, ამ საკითხს შევხებით ქვემოთ, მანამდე კი მივუბრუნდეთ ი. კორელივის აზრს ურუმთა შესახებ. მისი აზრით, თრიალეთელი ურუმები არზრუმის ვილაიეთში ცხოვრობდნენ, ძირითადად არზრუმის სამხრეთ-დასავლეთით (იქვე, გვ. 137).

როგორც ზემოთ აღნიშნული იყო, სწორედ არზრუმთან ნახა XVII საუკუნეში ანტიოქიელმა პატრიარქმა მაკარმა ქართული სოფლები, რომელნიც ამ დროს მართლმადიდებლებადვე იყვნენ დარჩენილნი და ეპისკოპოსიც ჰყავდათ – თანახმად ლამბერტისა. „არზრუმის გარეშე რამდენიმე ქართველების სოფელიაო, რადგან უწინ არზრუმი მეფეებისა ყოფილაო“ (თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა, გვ. 111). როგორც აღნიშნული იყო, გიუმიშხანელებსაც მიაჩნდათ, რომ მათი მიწა-წყალი საქართველოს სამეფოში შედიოდა. ამჟამად, თანახმად კორელივისა, ურუმების ერთი ნაწილი გიუმიშხანებიდან გამოსულად ითვლება (იქვე, გვ. 142).

«Часть урумов, а именно, гюмишханцы и пасены являются выходцами из древних грузинских провинций Халдеи и Басиани» (იქვე, გვ. 136), ჩანს, ამიტომაცაა, რომ ქველქართული პროვინციიდან ქალდეასა და ბასიანიდან გამოსულ, ამჟამად კი თრიალეთსა და ქვემო ქართლში დაპყვადრებულ ურუმებს ზოგიერთი ქართული ტრადიცია შეუნარჩუნებიათ (Читая Т.С. этнографические исследования в Грузинской ССР. Советская этнография, 1948, №4, იქვე, გვ. 136).

თვით კორელივის აზრითაც კი «В Трапезундской империи Фема Халдия была слабо колонизованна Эллинами. Здесь «греческое население терялось в массе инородцев и не было в состоянии подчинить их своему языку и обычаям, т.е. еллинизировать» (იქვე, გვ. 136).

მით უმეტეს დასაშვებია გიუმიშხანელების ქართული წარმომავლობა. საერთოდ სიტყვა „ურუმი“ თურქულად ნიშნავს რომაელს. როგორც ცნობილია, ბიზანტია მეცნიერული ტერმინია, ბიზანტიის იმპერია – რომის იმპერიად იწოდებოდა თავისი მოსახლეობის მიერ. ამიტომაც იყო, რომ იმის შემდეგ, რაც აღმოსავლეთ რომის იმპერია (ანუ ბიზანტია) თურქულელებმა დაიპყრეს, ოსმალებსაც ამ ქვეყნის სახელის მიხედვით რუმებს ან ურუმებს უწოდებდნენ. ქართველი ისტორიკოსებიც, ვახუშტი და პაპუნა ორბელიანი ძალზე ხშირად ოსმალებს ურუმებს უწოდებენ, ოსმალეთიდან ჩვენში გადმოსახლებულ თურქულენოვან მართლმადიდებლებსაც ურუმები უწოდეს, სამშობლო ქვეყნის სახელის მიხედვით. ბიზანტიის დაპყრობის შემდეგ «Сельджуки в завоеванных областях образовали обширное государство от озера Урмия до Черного моря, которое одно время тоже называлось Румским или Урумским. Вообще, название «Рум» («Страна римлян») в то время вытесняет название

«Малая Азия» (იქვე, გვ. 136). ე.ი. ურუმი – მცირე აზიელს ჰქვია, მიუხედავად იმისა, რა ეთნიკასა თუ სარწმუნოებას განეკუთვნება.

საქართველოში დამკვიდრებული ურუმები შესდგებიან კილისების, კანეტების, **პასენისა** და ლაზებისაგან. მათ ყველას აქვთ ბერძნული თვითშემეცნება (გვ. 142). ლაზებიც (ისინი წალკის მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს შეადგენენ) კი, თრიალეთში დამკვიდრებულნი, ბერძნებად მიიჩნევიან.

ბერძნული ეკლესიის უფლებების გაზრდა ოსმალეთში

კონსტანტინეპოლის ალების შემდგომ ოსმალებმა ბერძნულ-მართლმადიდებლური საპატრიარქო არ გააუქმეს, პირიქით, მას დააკისრეს გარკვეული სახელმწიფოებრივი ფუნქცია. სულთანის კარის აზრით, მას უნდა ჰქონოდა ქრისტიანთა შორის წონასწორობისა და სამართლიანობის დამყარების პრეტენზია“ (შ. ლომსაძე, „ახალციხური ქრონიკები“, 1979, გვ. 23). დაპყრობილი უზარმაზარი ქვეყნის ძალით გამაჰმადიანება მიუღებელი ყოფილა – „ხალხმრავალი და დიდი ტრადიციების მქონე ქვეყნის ძალით გამაჰმადიანებაზე მაშინ ფიქრიც არ შეიძლებოდა“ (იქვე, გვ. 23). „ქრისტიანთა შორის სამართლიანობისათვის“ მზრუნველმა სულთანმა მეჰმედ მეორემ (1451-81) ბერძნული საპატრიარქოს გვერდით მეორე ქრისტიანული – სომხური საპატრიარქოც შექმნა (ყოფილ ბიზანტიის იმპერიაში მონოფიზიტთა უფლებები შეზღუდული იყო, ახლა „სამართლიანმა“ ხელმწიფემ დაჩაგრულის უფლებები აღადგინა).

„ამის შემდეგ თავიანთი შეხედულებისამებრ ოსმალებმა თურქეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები ქრისტიანები ორ მთავარ ჯგუფად, ფრაქციად, გაყვეს და მათ სულიერ მეთაურებად აღნიშნული საპატრიარქოები გამოაცხადეს. ქრისტიანული მრევლის ამგვარი დაყოფის შედეგად საბერძნეთის საპატრიარქოს განმგებლობაში შევიდნენ: ბერძნები, ბულგარელები, სერბები, ალბანელები, ვალახები, მოლდაველები, ხორვატები, კარაგანები, სირიელები, ქრისტიანი არაბები, მეღხიტები, ლაზები“ (იქვე, გვ. 25). ამ სიაში შეტანილი არ არიან მესხები, იმ მიზეზის გამო, რომ ამ დროისათვის მესხეთი ჯერ კიდევ არ იყო დაპყრობილი თურქთა მიერ. მაგრამ XVII-XVIII საუკუნეებში ოსმალეთში მცხოვრებ ქართველ მართლმადიდებელ მრევლზე თანდათან, ქართულ საეპისკოპოსოთა გაქრობის კვალდაკვალ, ბერძნულმა ეკლესიამ განახორციელა უფლებამოსილება.

ლაზები, უფრო სწორად ლაზ-ჭანები, მაშინ ქართველთა ერთად ტრაპიზონის სამეფოს ძირითად მოსახლეობას, მის აბსოლუტურ უმრავლესობას, შეადგენენ... თურქ-ოსმალთა მიერ ტრაპიზონის საკეისროს დაპყრობისა და გაუქმების შემდეგ (1461 წ.) იწყება მოსახლეობის თანდათანობით გამაჰმადიანების პროცესი... მოსახლეობის მეორე ნაწილმა, რომელიც ქრისტიანულ სარწმუნოებას შერჩა, თავი ბერძნად გამოაცხადა (თუ გამოაცხადებინეს) და ასე ქართული ენის დავიწყებითა და თურქულ-ბერძნული ენებით, რომელშიც მშობლიური ენის კვალი ჯერ კიდევ არ იყო წაშლილი, მოაღწია XIX საუკუნემდე.

გ. აჭარიანი წერდა – „მოიპოვებიან ქრისტიანი ლაზებიც, რომლებიც ექვემდებარებიან ბერძენ პატრიარქს სტამბოლში. ლაპარაკობენ ბერძნულად და თავს ბერძნებად თვლიან. ამის მიუხედავად მათ მაინც სცნობენ თავისებური გამოთქმის (აქცენტის) მიხედვით. მათ უჭირავთ ლაზისტანის დასავლეთი ნაწილი პლატანიიდან აღმოსავლეთისაკენ ტრაპიზონამდე და

ტრაპიზონის სამხრეთით გიუმიშხანამდე. მთავარი ქალაქები, სადაც მათ ვხვდებით, არის პლატანა, ტრაპიზონი, გიუმიშხანა“. 1830-იანი წლების დასაწყისში ანდრიანოპოლის ხელშეკრულების შესაბამისად, ქვემო ქართლში შემოყვანილ და დასახლებულ იქნა გიუმიშხანელ ქრისტიანთა ერთი ჯგუფი. ესენი იყვნენ თურქულენოვანი ქრისტიანები, რომელთაც ოფიციალურ საბუთებში „ბერძენი“, ანუ „ურუმი“ ერქვათ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ როგორც თურქულ, ისე დასავლეთ ევროპულ საბუთებში მართლმადიდებლური სარწმუნოების არაბერძენი ხალხები უმეტეს წილად „ბერძენებად“ მოიხსენებიან. ბევრ საბუთში, როცა სარწმუნოებრივ დოგმატიკაზეა საუბარი, ქართველი მრევლიც და ქართული ეკლესიაც „ბერძნულად“ (ბერძნული ტიპიკონის გამო) არის მონათლული. მიუხედავად იმისა, რომ გიუმიშხანიდან გადმოსახლებულ „ბერძენთა“ შორის მაშინვე არსებობდა გადმოცემა მათი ქართულ-ლაზური წარმოშობის შესახებ, ამას ყურადღებას არავინ აქცევდა. პირიქით, ცარიზმი ხელს უწყობდა მათში „ბერძნული“ წარმოშობის აზრის გაღვივებას და პერსპექტივაში მათ მიიჩნევდა რუსიფიკაციისთვის საუკეთესო მასალად... დღეს ოფიციალური დოკუმენტებით ქრისტიანი ლაზი აღარ არსებობს, ისინი ბერძენებად არიან აღრიცხულნი. თუმცა ყველას მათ ჯერ კიდევ ახსოვთ გადმოცემა თავიანთი ლაზური წარმოშობის შესახებ...“ (იქვე, გვ. 27).

ი. კორელოვი წერს, რომ იმის შემდეგ, რაც ოსმალებმა ქრისტიანებს პოლიტიკური უფლებები ჩამოართვეს, ნება დართეს ჩამოეყალიბებინათ თვითმყოფადი თემები. მაჰმად II-მ ნება დართო ბერძნებს თავისუფალი სარწმუნოებრივი აღმსარებლობისა, მიიღო ღონისძიება **კონსტანტინეპოლში** გაფანტული ბერძენების დასასახლებლად, სპეციალური სიგელით უზრუნველყო ქრისტიანების თავისუფლება და უშიშროება (ი. კორელოვი, დასახ. ნაშრ. მაცნე, ისტორიის სერია, 1989. გვ. 137).

ყველაფერი ეს კეთდებოდა, ცხადია, ბერძნული ეკლესიის გულის მოგების მიზნით, პოლიტიკურად სრულიად უფლება აყრილი ბერძნული ეკლესია ოსმალებს ესაჭიროებოდათ არა მარტო ქვეყანაში წესრიგის დასამყარებლად, არამედ ევროპული არამართლმადიდებლური სახელმწიფოების ძალთა გასანეიტრალებლადაც. ყოველ შემთხვევაში, ბერძნული ეკლესია მართვადი იყო ოსმალთათვის.

წ. ბაწაში წერს – „1746 წელს მაჰმად II-ის გამოცემული „კანუნ-ნამეს“ მიხედვით დაწესდა სტატუსი არამუსლიმანური რელიგიური თემებისათვის და დამტკიცდნენ **კონსტანტინოპოლში** მართლმადიდებლური (ბერძნული) და სომხური (გრიგორიანული – წ.ბ.) პატრიარქები და ებრაელთა მთავარი რაბინი. ყველა მართლმადიდებელი (ბერძენი, ბულგარელები, სერბები, ალბანელთა ნაწილი, ქართველები, ვალახელები და მოლდაველები), ამიერიდან განიხილებოდა, როგორც ერთი „ბერძნული თემი“ (ბერძენი ერი), რომელზედაც პატრიარქი როგორც საეკლესიო, ასევე სასამართლო ძალაუფლებით სარგებლობდა, კატორღაში გაგზავნის ჩათვლითაც კი. პატრიარქსა და ეპისკოპოსებს ეკუთვნოდათ კონტროლი მართლმადიდებელი ეროვნების სკოლებსა და წიგნებზე. მათ ჰქონდათ მინიჭებული, აგრეთვე, ზოგიერთი პირადი პრივილეგია“ (ინალჯიქ ჰ. დაპყრობის ოსმალური მეთოდი „სტუდია ისლამიკა“, 1954, №2, გვ. 123-124 (ინგლისურ ენაზე); აგრეთვე მსოფლიო ისტორია), მ. 1957, ტ.ვ. გვ. 739 (რუსულ ენაზე. ციტირება წათე ბაწაშის დასახ. ნაშრომიდან).

ოსმალების იმპერიაში, როგორც ცნობილია, ცნებას „ერი“ წმინდა რელიგიური შინაარსი ჰქონდა, ე.ი. ყველა მუსლიმანი იყო ოსმალთა, ყველა მართლმადიდებელი – ბერძენი და ა.შ.

„არა მხოლოდ პორტა (ოსმალეთის მთავრობა, წ.ბ.), არამედ კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო არ სცნობდა მართლმადიდებელ ქრისტიანთა შორის რომელიმე ეროვნებას, გარდა ბერძნულისა“ (არშ. გ.ლ. ეტერისტული მოძრაობა რუსეთში, მ. 1970, გვ. 103, რუსულ ენაზე) და საერთოდ „ბალკანეთის ნახევარკუნძულის (აგრეთვე პონტოს - წ.ბ.) მთელი მართლმადიდებლური მოსახლეობა მაშინ კონსტანტინეპოლის იურისდიქციაში იმყოფებოდა. ეს იურისდიქცია ატარებდა არა მხოლოდ სასულიერო, არამედ საერო ხასიათსაც. ბერძენ პატრიარქს, მის მიტროპოლიტებს და ეპისკოპოსებს ჰქონდათ სასამართლო და საგადასახადო უფლებები ყველა მართლმადიდებელი ქრისტიანის - არა მხოლოდ ბერძნების, არამედ ბულგარელთა, სერბთა, ვალახელთა, მოლდაველთა, ალბანელთა... მიმართ. ყველა სკოლა, რომელშიც მართლმადიდებელთა შვილები სწავლობდნენ, დამოკიდებული იყო კონსტანტინეპოლის პატრიარქზე. სკოლაში სწავლება, როგორც წესი, მიმდინარეობდა ბერძნულ ენაზე. ბერძნულ ენაზე სრულდებოდა მღვდელმსახურებაც. განათლებისა და ეკლესიის ამ ელინიზაციამ და, აგრეთვე, ეკონომიურმა მოთხოვნილებებმა გამოიწვიეს ბერძნული ენის საყოველთაო გავრცელება. ბერძნული ენის მონოპოლიის მცველად კი იდგა კონსტანტინეპოლის საპატრიარქო, რომელიც ყოველ მხრივ ეწინააღმდეგებოდა სხვა ეროვნულ კულტურათა განვითარებას“ (იქვე, გვ. 102), (წ. ბაწაში, ეთნორელიგიური პროცესები ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიაში, 1988, გვ. 40-41).

რუმინეთი, რომელსაც ისტორიულად ვლახეთი და მოლდავეთი ეწოდებოდა, მეთექვსმეტე საუკუნეში **ოსმალეთის სფეროში** მოექცა. ოსმალებმა 1716 წლიდან რუმინელების ქვეყანა სამართავად ბერძნულ თემს - ე.წ. ფანარიოტებს გადასცეს. ფანარი ერქვა კონსტანტინეპოლის ერთ უბანს, სადაც ოსმალეთის იმპერიასთან მოთანამშრომლე გამდიდრებული ბერძენები ცხოვრობდნენ, რომელთაც ოსმალები იყენებდნენ იმპერიის მართლმადიდებელი ხალხების სამართავად, ამავე უბანში იჯდა კონსტანტინეპოლის პატრიარქი. ბერძენმა ფანარიოტებმა რუმინელების ქვეყნის მართვის უფლება ოსმალებისაგან შეიძინეს დიდი თანხის გადახდის შედეგად.

„იყიდეს რა ქვეყნის მართვის უფლება, ფანარიოტები, რომელნიც შეუზღუდავი ძალაუფლებით სარგებლობდნენ, გაწეული ხარჯების ამოგებას ცდილობდნენ, რამაც ქვეყანა სურლ გაღატაკებამდე მიიყვანა“ (ა. სკურატი, „ადგილობრივი მართლმადიდებლური ეკლესიები“, თარგმნილი გ. სამსონაძის მიერ „რუმინეთის ეკლესია“, გაზ. „მაღლი“, 1997, 20.05, გვ. 9).

ფანარიოტელი მდიდარი ბერძენების საბოლოო მიზანი იყო ოსმალეთისავე დახმარებით, ან სხვა გზით შეექმნათ „ბერძნული სამეფო“.

ა. სკურატი წერს, რომ ფანარიოტელი ბერძენები „იმ მიზნით, რათა ბალკანეთის ხალხებისაგან ბერძნული სამეფო შეექმნათ, მათ ყოფაში ბერძნულ ენასა და კულტურას ძალით ნერგავდნენ, რაშიც ბერძნული იერარქიაც ხელს უწყობდათ. ეპისკოპოსად ბერძენებს ნიშნავდნენ, ქალაქში ღვთისმსახურება ბერძნულ ენაზე სრულდებოდა“ (იქვე, გვ. 9).

აქედან კარგად ჩანს, რომ ოსმალეთის იმპერიაში არა თუ ქართველებს, არამედ ბალკანელ ხალხებს, მათ შორის რუმინელებსაც აბერძენებდნენ. მეტ-ნაკლებად ეს მათ მოახერხეს.

კონსტანტინეპოლის უბან „ფანარიდან“ გამოსული ბერძენები, რომელნიც თავისთავს „ბერძნული არისტოკრატის უმაღლეს კასტად მიიჩნევდნენ“, ძირითადად შედგებოდა

ვაჭრებისაგან, გადაწყვიდელებისაგან და მსგავსი ხელობის ადამიანებისაგან (ო. გვინჩაძე, „ანთიმოზ ივერიელი“, რუსულ ენაზე, 1989 წ. გვ. 246-247). ფანარიოტელმა ბერძნებმა ოსმალეთის სულთანის კარზე თანდათან დაიჭირეს უმაღლესი საკარისკაცო თანამდებობები. 1716 წელს ოსმალეთის სულთანმა ვლახეთის მთავრის თანამდებობა უბოძა ერთ-ერთ ასეთ ფანარიოტ ბერძენს და ამის შემდეგ თითქმის საუკუნის მანძილზე ვლახეთის (რუმინეთის) ვრცელ ქვეყანას ბერძნები მართავდნენ.

ვლახეთის ბერძენი მთავრის კარზე ბერძნებმა დაიჭირეს უმთავრესი საკარისკაცო თანამდებობები... ასეთი იყო „გრამატიკოსი“, ანუ ქართულად მწიგნობარი, რომელიც წარმოადგენდა მთავრის პირად მდივანს. არა ნაკლები თანამდებობა იყო ე.წ. „დიდი მესაწოლე“, მთავრის პირადი მომხსენებელი, აგრეთვე „დიდი კომისი“, ანუ ქართულად მეჯინბე, „მუხურდარი“ – მთავრის ბეჭდის მცველი, „დივიკტარი“ – საბუთების მცველი. სხვა მთავარი თანამდებობებიც ბერძნებს ეჭირათ.

ვლახეთში სხვადასხვა ფორმის ბერძნული ელემენტის შეჭრამ, რომელიც ჯერ კიდევ მე-16 საუკუნეში დაიწყო, ფანარიოტების მმართველობის დროს აპოგეას მიაღწია. ბერძენი ფანარიოტები ვლახეთსა და ღუნაისპირა ქვეყნებში ცდილობდნენ, საეკლესიო იერარქია შეეკნობოთ ეთნიკური ბერძნებით (იქვე, გვერდი 249), ამიტომაც ფანარიოტების მმართველობის დროს ვლახეთის 12 მიტროპოლიტიდან 7 იყო ბერძენი და ასეთი სურათი ჩანდა ეპისკოპოსების ეროვნული შემადგენლობის მხრივაც.

ამის შედეგად ვლახეთის საეკლესიო ცხოვრება თანდათან გარდაიქმნა ბერძნულ ყაიდაზე, ეროვნული სკოლები იხურებოდა, რუმინული ენა, როგორც „სამარცხვინო ჟარგონი“, იცვლებოდა ბერძნული ენით, ეს ენა (ესე იგი ბერძნული) უკვე წარმოადგენდა ადმინისტრაციისა და განათლების ენას. რუმინეთის სასულიერო აკადემიაში მხოლოდ ბერძნები შეიძლებოდა რომ ყოფილიყვნენ პედაგოგებად. სუბსიდიები ეძლეოდა მხოლოდ იმ ეკლესია-მონასტრებს, სადაც ღვთის მსახურები იყვნენ ბერძნები (იქვე, გვ. 250).

ანთიმოზ ივერიელი, როგორც ო. გვინჩაძე მიიჩნევს, არ უყვარდათ ვლახეთის ბერძენ ეპისკოპოსებს. ამიტომაც როდესაც ანთიმოზი აუჯანყდა სულთანის მიერ დადგენილ ვლახეთის ბერძენ მთავარს, მიტროპოლიტის საქმე გაარჩია მსოფლიო პატრიარქმა იერემია III-მ. მან გამოსცა საპატრიარქო სიგელი, რომელშიც ანთიმოზ ივერიელი მოხსენებულია მოჯანყე რევოლუციონერად, მებრძოლად ოსმალეთის იმპერიისა და ვლახეთის ბერძენი მთავრის წინააღმდეგ, რომელსაც ამის გამო ჩამოერთვა ყოველგვარი სასულიერო ხარისხი. ეს სიგელი გამოცემულია 1716 წლის აგვისტოში (იქვე, გვ. 259).

როგორც ზემოთმოყვანილიდან ჩანს, ბიზანტიის იმპერიის დამხობის შემდეგ მართალია, ბერძნულმა ერთი მხრივ დაკარგა მთელ სახელმწიფოზე პოლიტიკური ზეგავლენის უფლება, მაგრამ სამაგიეროდ მიიღო ახალი უფლებები, კერძოდ, თუ კი აქამდე ბულგარულ, ქართულ და სხვა ეკლესიებს ავტოკეფალია და ავტონომია ჰქონდათ და ამის გამო არაბერძნულ მრევლზე კონსტანტინეპოლის უფლებები შემოსაზღვრული, ანდა ნორმირებული იყო, ახლა ერთბაშად, ერთი ხელის დაკრით ოსმალეთმა ყველა ეროვნული მართლმადიდებლური ეკლესია ერთ საერთო ბერძნულ ცენტრს დაუქვემდებარა. ამით, ცხადია, ადგილობრივ ეკლესიათა უფლებები, ავტონომიურ-ავტოკეფალური დამოუკიდებლობა, შესაბამისი საეკლესიო კანონები მოიშალა. ერთი სიტყვით, დამპყრობლებმა იმპერიის შენარჩუნება შეძლეს, ამ საქმეში კი

კონსტანტინოპოლი გამოიყენეს. პატარა ერები კი ერთმანეთს შორის გაინაწილეს. ზოგი გაამაჰმადიანეს, ზოგიც გააბერძნეს.

საბედნიეროდ, თურქებმა ვერასოდეს ვერ შეძლეს საქართველოს სრული დაპყრობა (ამ შემთხვევაში ქართული ეკლესია ბერძნულს დაექვემდებარებოდა). მათ მხოლოდ მესხეთსა და ისტორიული საქართველოს სამხრეთ პროვინციებში მცხოვრები ქართველი მართლმადიდებლები დაუქვემდებარეს კონსტანტინეპოლის პატრიარქს.

ქართველი მართლმადიდებლების გაბერძნება ოსმალეთში

როგორც აღინიშნა, ქართველთა ეთნიკური განსახლების არეალი ევფრატამდე აღწევდა, XVII საუკუნეში ეზრუმში ქართველი ეპისკოპოსი იჯდა, ხოლო XVIII საუკუნეში გიუმიშხანელებს ახსოვდათ, რომ მათ მიწა-წყალს არცთუ დიდი ხნის წინ საქართველო ეწოდებოდა და საქართველოს ნაწილს შეადგენდა. ოსმალებმა თანდათან, საუკუნეთა მანძილზე შესძლეს უვრცელესი ქართული ტერიტორიების დაკავება, ისე, რომ საბოლოოდ არზრუმის ნაცვლად საზღვარი ოსმალეთსა და საქართველოს შორის ბორჯომთან და ქობულეთთან გადიოდა. ქართველები დიდ წინააღმდეგობას უწევდნენ თურქებს. ჩანს, XVI საუკუნეში თურქებს არზრუმელი და ევფრატელი ქართველობა უმართავდა პარტიზანულ ომებს და საკმაო ზარალსაც აყენებდა მტერს. ამას ის ამტკიცებს, რომ 1514 წლის ოსმალეთ-სპარსეთის ომის დროს ქართველებიც ჩაბმულან ამ ომში ოსმალეთის წინააღმდეგ. ომის დასაწყისში ოსმალები სპარსთა წინააღმდეგ შეტევაზე გადავიდნენ. შემდეგ კი უკან დაიხიეს. კატერინო ძენო წერს, რომ უკანდახეული თურქების მთავარსარდალი „... გაემართა ევფრატისაკენ. გზაში ხვდებოდა დაბრკოლებას ქართველების მხრივ, რომლებიც მსუბუქი რაზმებით მარცვავდნენ არმიის ალაღს და ნაკუწ-ნაკუწ აქცევდნენ ყველას, ვინც შეეცდებოდა რიგების მიტოვებას მცირე მანძილითაც კი. მათი თავდასხმები იმდენად ხშირი იყო, რომ აკინჯები, რომლებიც შეჩვეულნი იყვნენ 40-50 მილის გავლას, ვერ ბედავდნენ გაქცევას, ლაშქრისაგან მცირეოდენ მოშორებას, რადგან გამძვინვარებული მტერი (ქართველები) უმოწყალოდ ხოცავდა მათ. მათ მხოლოდ ხმალი კი არ ხოცავდა, არამედ შიმშილიც, რადგან არახელსაყრელი პირობების გამო ლაშქრის მომარაგებას პროდუქტებით ვერ ახერხებდნენ. თანახმა იყვნენ, ერთი საშინელი სიკვდილის ნაცვლად მეორე უფრო საშინელი სიკვდილით დახოცილიყვნენ“ (მ. რეხვიაშვილი, იმერეთის სამეფო, 1989, გვ. 28).

ამ ცნობას მრავალი დეტალის დამატებით სხვა ავტორებიც ადასტურებენ“... მაგრამ ვინ არიან ეს ქართველები, რომელი სამეფო-სამთავროს წარმომადგენელნი, ამის შესახებ უცხოური და ქართველი წყაროები არაფერს ამბობდნენ“ (იქვე, გვ. 29). ესენი ქართლ-კახელები არ ყოფილან („ქართლისა და კახეთის სამეფოს ჯარს არ შეეძლო ამ დროს ოსმალეთის არმიის წინააღმდეგ ბრძოლა“ (იქვე, გვ. 30). მ. რეხვიაშვილი ვარაუდობს, 1514 წლის ოპერაციაში თურქთა წინააღმდეგ იბრძოდა იმერეთის ჯარი, მაგრამ საქართველოს რომელი კუთხის ჯარიც არ უნდა ყოფილიყო, მასში ევფრატელ-ერზრუმელი ქართველების მონაწილეობა სავარაუდოა, მითუმეტეს, რომ მტერს პარტიზანული მეთოდებით ებრძოდნენ, ალყაში აქცევდნენ, პროდუქტებით და პრაკიზით მომარაგების საშუალებას არ აძლევდნენ მიმდებარე სოფლებიდან.

ამიტომაც ის „ქართველები“, რომელთა შესახებაც მიუთითებენ უცხოელი ავტორები, მკვიდრი მოსახლეობაა, სხვა მხარის ქართულ ლაშქართან ერთად თურქთა წინააღმდეგ აღმდგარი. ევფრატზე არა თუ ამ დროს, ერთი საუკუნის შემდეგაც ქართული სოფლები არსებობდნენ, თავიანთი ქართველი არზრუმელი ეპისკოპოსით, როგორც ეს აღნიშნული იყო. ასევე XIX ს-ში თრიალეთსა და ქვემო ქართლში გადმოსახლებამდე არზრუმთან ცხოვრობდნენ მართლმადიდებლები, რომელთაც ამ დროისათვის უკვე მშობლიური ენა დავიწყებოდით და თურქულენოვან მოსახლეობად ქცეულიყვნენ.

მესხეთისა და ლაზეთის დაპყრობის შემდეგ არსებული კანონის თანახმად, ადგილობრივი მართლმადიდებლები უთუოდ უნდა დამორჩილებოდნენ კონსტანტინეპოლის პატრიარქს, რომელიც თავის მხრივ ახლადშემოერთებულ მრევლს ბერძენ მღვდლებს უგზავნიდა. მღვდელს კი ოსმალეთის სახელმწიფოს მიერ მიღებული წესით განუსაზღვრელი უფლებები გააჩნია თავის სამწყსოში შემაჯალ ადამიანებზე. მღვდელი მათთვის მარტო სასულიერო ხელმძღვანელი კი არ იყო, არამედ საეროც, კერძოდ, ის იყო მოსამართლეც, მსაჯულიც და უფრო მეტიც, მას დამნაშავის კატორღაში გაგზავნაც კი შეეძლო. ეს ფაქტი ცნობილია ევროპელი მეცნიერებისთვისაც – „...ოსმალეთის იმპერიაში ბერძნულ-მართლმადიდებლურმა სამღვდელოებამ მიიღო ერთმორწმუნეებზე დესპოტური (აბსოლუტური) ძალაუფლება... მრევლში მღვდელი ერთდროულადაა მსაჯული, მამასახლისი, მასწავლებელი, გადასახადების ამკრეფი, ყველა საქმის მოთავე. იგი საეკლესიო მსახური კი არ არის, არამედ ოსტატია, რომელსაც ყველაფერი ეხება... ამ ყოვლის მომცველმა დესპოტურმა მეურვეობამ, ეკლესიის ამ კონტროლმა და ჩარევამ საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროში შეაღწია“. მართლმადიდებლობის არაბერძენი მიმდევრები არ ურიგდებოდნენ ასეთ მდგომარეობას და ყველგან, სადაც კი ადგილი ჰქონდა წარმატებულ სახალხო მოძრაობას, როგორც მაგალითად, სერბიასა და **ვალახეთში**, ხალხი აძევებდა ბერძნული წარმოშობის საეკლესიო მსახურებს და მათ ადგილზე ინიშნებოდნენ მსახურნი ადგილობრივი მოსახლეობიდან“. ასევე იყო ვითარება პონტოს პროვინციებშიც... „ვერ დავფარავ იმ ამაზრზენ და უსიამოვნო შეტაკებების შესახებ, რომელსაც ადგილი ჰქონდა უნიეში ბერძნულ სამღვდელოებასა და მის მრევლს შორის ... განსაკუთრებული წინააღმდეგობა გაუწიეს ქალებმა, რომლებიც ჩაიკეტნენ ეკლესიაში, მათ განდევნეს მღვდლები... მთავარი პატრიარქის დაჟინებითი მოთხოვნით პორტამ (ოსმალეთის მთავრობამ – წ.ბ.) გააგზავნა ბრძანება და ფაშა თავად გაემართა ამბოხებულთა დასასჯელად...“ და ეს ცალკეული შემთხვევა არ იყო. ადგილობრივი მართლმადიდებელი არაბერძენი მოსახლეობა ბერძნული საპატრიარქოსგან თავის დასაცავად მასობრივად იღებდა მაჰმადიანობას თუ სხვა რელიგიას“ (წათე ბაწაში, დასახ. ნაშრ., გვ. 43).

ეფიქრობთ, ფაქტი, რომ არზრუმის სანახებში არსებულ ქართულ სოფლებს XVII საუკუნეშიც ჰყავდათ ქართველი ეპისკოპოსი, ბერძენი სამღვდელოების მიმართ მათი წინააღმდეგობით აიხსნება. მაგრამ, ჩანს, შემდგომ მათ მიმართაც განახორციელეს არსებული კანონი და ისინი ბერძენ სამღვდელოებას დაუქვემდებარეს.

„ბერძნულ ეკლესიას დაქვემდებარებული ადგილობრივი მცხოვრებნი თანდათანობით ბერძნდებოდნენ. მაგალითად, ლაზი-ქრისტიანი აუცილებლად ბერძნულ სახელსა და გვარს ატარებდა, ვალდებული იყო წირვა ლოცვა ბერძნულ ენაზე მოესმინა, „წმინდა წერილი“ ბერძნულად ეკითხა, სკოლაში ბერძნულ ენაზე ესწავლა.

ქართული ენა, მისი ლაზური დიალექტები ოჯახებიდანაც კი იდევნებოდა, როგორც ურჯულთა ენა. მშობლიური ენის შენარჩუნება მხოლოდ იმ ლაზებმა შესძლეს, რომლებიც ოდესღაც ქართულ ეკლესიას ექვემდებარებოდნენ და შემდეგ მუსულმანობა მიიღეს. მშობლიური ენის შენარჩუნებას ცხადია, საქართველოსთან ტერიტორიულმა სიახლოვემ და გაცხოველებულმა ეკონომიურმა ურთიერთობამ შეუწყო ხელი“ (იქვე, გვ. 43).

აღნიშნულთან დაკავშირებით შეიძლება დაისვას კითხვა – არზრუმის სანახებში მცხოვრებმა ურუმებმა ოდესმე თუ იცოდნენ ბერძნული ენა? უნდა ვიფიქროთ, რომ მათ ბერძნული ენა არასოდეს არ იცოდნენ. ჯერ კიდევ XVII და XVIII საუკუნეებში ნაწილობრივ მაინც, მათი დედა-ენა იყო ქართული და მისი დიალექტები. ოსმალის სახელმწიფოში შესვლამ მათში უკვე XV-XVI საუკუნეებიდანვე დაამკვიდრა თურქული ენა, რომელმაც ქართული გააძევა. ის, რომ მათ XVII საუკუნეში ჯერ კიდევ ქართველი (არზრუმელი) ეპისკოპოსი ჰყავდათ, იმაზე მიუთითებს, რომ მათ ეკლესიაში ჯერ კიდევ არ იყო დაკანონებული ბერძნულ-ენოვანი წირვა-ლოცვა. XIX საუკუნეში კი ისინი თრიალეთში გადმოსახლეს. ასე რომ, მათ უბრალოდ ვერ მოასწრეს შეთვისება ბერძნული ენისა, რომელიც არასოდეს იცოდა მათმა მამა-პაპამ. თუმცა, ცხადია, იქნებოდა გამონაკლისიც.

აღსანიშნავია, რომ ბერძნული ენის მიმართ ადგილობრივ ქართველობას თავისებური დამოკიდებულება ჰქონდა. საქმე ისაა, რომ ბერძნებიც დამპყრობლები იყვნენ და ბიზანტიის იმპერია მტაცებლური სახელმწიფო იყო მცირე აზიელი ქართველებისათვის. თუმცა კი დამპყრობლებს მოუხერხებიათ ქართველების ერთი ნაწილის ელინიზება (იგულისხმება თურქ-სელჯუკთა შემოსვლამდე), ბიზანტიის დამარცხებისა და თურქების სახელმწიფოს შექმნის შემდეგ „ელინიზებული ავტოქთონების ნაწილმა სიხარულით გაცვალა „საზიზლარი“ დამპყრობელი ბერძნების ენა და რელიგია თურქულ ენასა და მუსულმანობაზე, ნაწილმა კი კიდევ უფრო განამტკიცა თავისი „ბერძნული“ თვითშეგნება“ (იქვე, გვ. 24).

წათე ბაწაშს გამოკვლეული აქვს ლაზების გაბერძნების სურათი ტრაპიზონის იმპერიაში (ე.ი. თურქების გამოჩენამდე დიდი ხნით ადრე). „უდავოა ის ფაქტი, რომ ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ ქართველური ტომები. მოსული ელემენტი (ბერძნები, სომხები და სხვ.) აქ არ წარმოადგენდა მოსახლეობის მნიშვნელოვან ნაწილს: „ბერძნული მოსახლეობა იკარგებოდა სხვა წარმოშობის ტომების მასაში და არ შესწევდა ძალა დაექვემდებარებინა ისინი თავისი ენისა და ადათებისადმი, ე.ი. მოეხდინა მათი ელინიზაცია“ – წერს უსპენსკი და აქვე ასკვნის: „იმის თქმაც კი არ შეიძლება, რომ იმპერიის ტერიტორიაზე ბევრი ბერძენი იყო“, ამიტომ ადგილობრივი მოსახლეობაც და მათი მეფეებიც, რომლებსაც ბიზანტიაში ცნობდნენ მხოლოდ ლაზებად და ლაზთა მეფეებად, „მთელი თავისი სიმპატიებით უეჭველად საქართველოსაკენ ისწრაფოდნენ“ (იქვე, გვ. 4). მიუხედავად ამისა, ბიზანტიის იმპერიაში მოქცეულმა ამ მხარემ განიცადა ბერძნულ-ბიზანტიური კულტურის გავლენა, მაგრამ მშობლიური ლაზურ-ჭანური ენა არ დაუკარგავთ. თურქთა შემოსვლის შემდეგ ლაზების ერთმა ნაწილმა მაჰმადიანობა მიიღო, მეორე ნაწილი კი მართლმადიდებელი დარჩა. კონსტანტინეპოლზე დაქვემდებარებულ ლაზ მართლმადიდებლებს მალე ბერძნული თვითშეგნება ჩამოუყალიბდათ და მათ დაკარგეს მშობლიური ლაზური ენა, შეითვისეს ბერძნული, სამაგიეროდ ლაზური ენა შეინარჩუნეს გამაჰმადიანებულმა ლაზებმა. მალე მათაც უცხო ენა – თურქული შეითვისეს. მართლმადიდებელი გაბერძნებული ლაზები მეტყველებდნენ

ბერძნული ენის პონტური დიალექტით, რომელიც „ინარჩუნებს იბერიულ კავკასიური ენებისათვის დამახასიათებელ ყველა აფრიკატს... მის ლექსიკაში საკმაოდ ბევრია ქართველური ძირის სიტყვები“ (იქვე, გვ. 8).

მიუხედავად იმისა, რომ მართლმადიდებელი ლაზები ამჟამად ბერძნულად აღირიცხებიან, თურქმა ისტორიკოსებმა იციან, რომ „XI საუკუნის დასაწყისში თურქმანების (სელჯუკების, წ.ბ.) მოსვლამდე ჩრდილო-აღმოსავლეთ თურქეთში ჭარბობდნენ ქართველები და ლაზები, მათ ენაზე ლაპარაკობდა მოსახლეობის უმრავლესობა, ლაზური ახლოა ქართულთან და წარმოადგენს მეგრული ენის კილოს“ (იქვე, გვ. 14).

ამიტომაც „უნდა აღინიშნოს, რომ აქაური ე.წ. ბერძნები სინამდვილეში სხვა არავინაა, თუ არა ლაზები, რომლებმაც ბიზანტიის პერიოდში მიიღეს ქრისტიანობა და მას შემდეგ თავისებურად ინარჩუნებდნენ მას“ – წერდა ერთი მკვლევარი მცირე აზიისა XIX ს-ში (იქვე, გვ. 25).

მცირე აზიელ ქართველობას უცხო არაერთგვარულ სახელმწიფოში მოხვედრით დაბნეულებს ე.წ. „თურქებისა“ და „ბერძნების“ გარდა კიდევ უშვიათ სხვა ხალხებიც, მათ შორის ე.წ. კრომლები, ისინი ფარულად ქრისტიანდებოდნენ, ოფიციალურად კი მუსულმანურ წეს-ჩვეულებებს აღასრულებდნენ (იქვე, გვ. 25). მათ აგრეთვე კრიპტოქრისტიანებსაც უწოდებდნენ. გადაგვარებული ქართველები არიან, აგრეთვე, თავიანთი წარმოშობით ხემშინებიც. „ჰემშინი მოსახლეობის ნახევარზე მეტი ლაზებისაგან შედგება, ხოლო დანარჩენი ნაწილი წარმოადგენს ნარეკ ხალხს, მათ ეთნოგენეზში მთავარი როლი ითამაშა სომხურ-გრიგორიანულმა ეკლესიამ, რომელსაც, როგორც ჩანს, მიეკედლა ლაზთა გარკვეული ნაწილი, როგორც ეს ხდება ჩრდილო-აღმოსავლეთ ანატოლიის სხვა ნაწილებშიც“. „...მათი ენა სომხურის, ლაზ-ქართულისა და თურქული ენების ნარევი... იზმირში მათ „სომეხევე“-ს უწოდებენ... ბავშვებს ოფიციალურ თურქულ-მუსულმანურ სახელებთან ერთად აძლევენ „შინაურ“ მოფერებით სახელებს, ეს სახელები აშკარად ლაზურია, როგორც ჟღერადობით, ისე შინაარსითაც. მაგ.: თუთა-მთვარე, ბურბა-ღამურა, მუთიკა-დელფინი, თუნი-დათვი, მუცხი-ვარსკვლავი და ა.შ. ნ. მარი ლაზეთში მოგზაურობის ანგარიშში ასახელებს ჰემშინურ გვარებს, რომლებიც შინაარსის მიხედვით ასევე ლაზურია“ (იქვე, გვ. 60).

ქართველთა არმენიზება ოსმალეთში არაა გასაკვირი, რადგანაც ამ ქვეყნის მთავრობამ მსგავსად ბერძნულისა, უზარმაზარი პრივილეგიები მიანიჭა კონსტანტინეპოლის სომხურ საპატრიარქოს. მსგავსად ბერძენი მღვდლებისა, სომეხ მღვდლებსაც მინიჭებული ჰქონდათ ყოველგვარი უფლებები – «Вся сфера распорядительно-судебных дел армян Турции находится в руках константинопольских национального собрания и патриархата» (შ. ლომსაძე, „ახალციხური ქრონიკები“, გვ. 24).

ქრისტიანობის შესანარჩუნებლად ქართველი მკვიდრი მოსახლეობა სხვადასხვა ზომებს მიმართავდა – „სასულიერო პირთა და მოქალაქეთა ნაწილი ხშირად ქრისტიანობის შესანარჩუნებლად იღებდა გრიგორიანობას, კათოლიკობას, უფრო ხშირად ექვემდებარებოდა კონსტანტინეპოლის პატრიარქს და მათივე მუსულმან თანატომელთა თვალში ხდებოდა შესაბამისად: სომხად, ფრანგად და ბერძნად. ქართველები კი „სწორედ ამის გამო მუსულმან ქართველს უწოდებდნენ თათარს ან თურქს (იმის მიხედვით და თუ ისლამის რომელ მიმდინარეობას აღიარებდა – შიიზმს თუ სუნიზმს). ქართველს, რომელსაც გრიგორიანობა

ჰქონდა მიღებული – სომეხს, ქართველ კათოლიკეს – ფრანგს, იუდაიზმზე გადასულს კი – ებრაელს“ (იქვე, გვ. 23).

ტრაპიზონში, გიუმიშხანესა, პლატანასა და სხვა ადგილებში მცხოვრები ქრისტიანი ლაზები გაბერძნდნენ – ბერძნული ეკლესიისადმი მათი დაქვემდებარების გამო (იქვე, გვ. 8).

მათი ნაწილი წალკაში, ბოლნისში, ბორჯომში, ღონეცკსა და კრასნოდარში დასახლებულა (იქვე, გვ. 8).

ბერძენ-ურუმების გადმოსახლება თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე

ამიერკავკასიაში შემოსვლის შემდგომ თავისი პოზიციების განმტკიცების მიზნით რუსეთის მთავრობამ ინება სასახლვრო მხარეებში დაესახლებინა ქრისტიანი მოსახლეობა. ამისათვის მიღებული იქნა გადაწყვეტილება ოსმალეთიდან ქრისტიანი მართლმადიდებლებისა და გრიგორიანების გადმოსახლებისა.

«В 1810 г. В Тифлисе был создан комитет по переселению христиан из Турции. А уже в 1813 г. благодаря усилиям этого комитета Урумы из Анталии в количестве 120 дворов заселили разоренное Ага-Магомет ханом грузинское село близ Тетрицкаро-Цинцкаро. Однако вопрос о массовом переселении греков и армян из Турции получил положительное разрешение во время русско-турецкой войны 1828-1829 гг.» (И. Корелов, დასახ. ნაშრ., გვ. 139).

გადმოსახლებულთათვის განსაზღვრული იყო მათი 6 წლით გათავისუფლება სახაზინო გადასახადისაგან და სხვა მნიშვნელოვანი შეღავათები (იქვე, გვ. 140).

ურუმთა ჩამოსახლება დღევანდელი საქართველოს ტერიტორიაზე გრძელდებოდა თითქმის მთელი XIX საუკუნის მანძილზე, ინტენსიური იყო ამ საუკუნის 50-იან წლებში.

1853-1856 წლების ყირიმისა და 1877-78 წლების რუსეთ-თურქეთის ომების პერიოდში მიგრაცია გაგრძელდა. მათი მოსვლა თანამედროვე საქართველოში არა თუ XIX საუკუნეში, XX ს. 30-იან წლებამდე გაგრძელდა. „თანამედროვე საბერძნეთის ისტორია იწყება ოსმალეთის მიერ კონსტანტინეპოლის აღების (1453 წ.) დროიდან. ოსმალმა დამპყრობლებმა შეაფერხეს ქვეყნის სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური განვითარება. XVIII ს. დამდეგს რუსეთსა და ოსმალეთს შორის ომებმა შეარყიეს ოსმალეთის იმპერიის ძლიერება. ამ პერიოდიდან რუსეთის მეფის მთავრობამ მიიღო ზომები, რათა ოსმანთა იმპერიიდან კავკასიაში ორგანიზებულად გადმოესახლებინა ბერძნები და სომხები, ჩაესახლებინა ისინი თურქეთის მოსაზღვრე რაიონებში და აქ ჰყოლოდა, როგორც უერთგულესი წინამავალი რაზმები. კავკასიაში (მათ შორის საქართველოში) ბერძენთა გადმოსახლების საქმეს ხელმძღვანელობდა 1810 წელს სპეციალურად შექმნილი „კავკასიაში თურქეთიდან ქრისტიანთა გადმოსახლების კომიტეტი“, რომელიც მცირე აზიაში სასურველი საქმიანობის მისაღებად ძირითადად სასულიერო პირებს იყენებდა... ბერძნები რუსეთის ჯარში მსახურობდნენ და საგანგებო ნაწილიც კი არსებობდა „ბერძნული რაზმეულის“ სახელწოდებით. როდესაც საზავო ხელშეკრულების ძალით, რუსეთის ჯარმა დასცალა არზრუმ-ბაიბურთ-გიუმიშხანი, ბერძნებს უფლება მიეცათ დაბრუნებულიყვნენ უკან – თავიანთ სამშობლოში, საბერძნეთში, მათ სანაცვლოდ თურქეთი მოითხოვდა

საბერძნეთში მყოფი თურქების განთავისუფლებას და მშობლიურ ადგილებში გადმოსახლებას. ერთი სიტყვით, შეთანხმების საფუძველზე ორმხრივი გაცვლა უნდა მომხდარიყო. თურქეთში მცხოვრებმა ბერძნებმა სამშობლოში წასვლას კავკასიაში წამოსვლა ამჯობინეს“ (ი. ახუაშვილი, ბერძნული ახალშენები ქვემო ქართლში, „მნათობი“, 1989, №12, გვ. 158).

ფაქტი იმისა, რომ ურუმები საბერძნეთში არ წავიდნენ, თუმცა მათ ელოდნენ და საქართველოს შიდა მხარეებისკენ გამოსწიეს, უმნიშვნელო არ არის და არც შემთხვევითი. არ შეიძლება ამ ფაქტის ახსნა რუსული ხელისუფლების დაპირებებით. როგორც აღნიშნული იყო, გიუმიშხანეში XVII საუკუნეში ახსოვდათ, რომ მათი მხარე ერთ დროს საქართველოს ნაწილს შეადგენდა, არც არზრუმელთათვის იყო უცხო ქართველობა და საქართველო ამ დროისათვის, ამიტომაც XIX ს. დასაწყისში, როგორც მათ მიერ ახალი სამშობლოს არჩევადან ჩანს, ჯერ კიდევ „საქართველოს შვილებად“ მიაჩნდათ თავი. საბერძნეთი მათთვის უცხო მხარე იყო, საქართველო – მშობლიური. 1829 წლის სექტემბერში გიუმიშხანედან და მედიანას რაიონებიდან ბერძენ კოლონისტთა 100 ოჯახი დაიდრა თრიალეთისაკენ. ისინი უნდა ჩამოსულიყვნენ წინწყაროში (როგორც ამ მხარის შესაკრებ, გამანაწილებელ პუნქტში) და იქიდან წალკის იავარქმნილი ნაოხარი სოფლების ტერიტორიაზე გადასულიყვნენ.

1829 წლის 15 ოქტომბერს ბერძნები უკვე ჩასულან წინწყაროში... 1830 წლის 22 თებერვლის მონაცემებით ბერძნები უკვე წინწყაროში არიან. ეს ირკვევა სამხედრო გუბერნატორ ზაველეისკისადმი ბერძენტთა თავის (იუზბაშის) თეოდორე ზამენაპულოს მიწერილობიდან. „საჭიროა მიეცეს მათ მიწა, სახნავ-სათესი, სათიბი, საძოვარი, ბინების ასაშენებლად ხე-ტყე და ფულადი დახმარება...“

ბერძენტთა გარკვეულ ჯგუფს სამოსახლოდ აურჩევია ქართული სოფელი ბეშქენაშენი (დღევ. ბეშთაშენი, წალკის რაიონი) და იქ დასახლებულა 1830 წლის გაზაფხულზე. ამას მოჰყვა ბერძენ კოლონიზატორთა შემდეგი ტალღები... რუსეთის ცარიზმის მოხელეთა ხელგაშლილობამ ამჯერად წალკისაკენ დასძრა არა თუ 125, არამედ ბერძენტთა 1025 ოჯახი. ისინი ძირითადად მიწათმოქმედნი და მესაქონლენი იყვნენ. ემიგრირებულნი წალკაში მოდიან გაკვალული მარშრუტით – არზრუმი-ყარსი-გუმბრი-ტფილის-კოდა-ეკატერინეველდი (ლუქსემბურგი)-შინდლარა-წალკა. ბერძენტთა ამ დიდმა გუნდმა თრიალეთის მიწა-წყალი შეავსო და სული შთაბერა 18 სოფელს. მათ უძრავლესობას უწოდეს იმ ძველი თურქული სოფლების სახელები, საიდანაც ისინი გადმოსახლდნენ... წალკის სამხრეთით მეთე კილომეტრზე, სოფ. გომარეთთან ახლოს (დღევ. დმანისის რაიონი) დააარსეს სამი სოფელი... 1855 და მომდევნო წლებში გადმოსახლებულმა ბერძნებმა რამდენიმე სოფელი დააარსეს აჭარაში (ბათუმის ახლოს), აღმოსავლეთ საქართველოში თეთრიწყაროს რაიონში... 1855 წელს, 1865 წელს... 1877 წელს... წალკის რაიონში, ციხისჯვარში ბორჯომის რაიონში და სხვ. 1914-1918 წლების პირველმა მსოფლიო ომმა კავკასიაში ბერძენტთა ახალი გადასახლება წარმოშვა, ხოლო ლოზანის კონფერენციამ (1922-1923) გამოიტანა სპეციალური დადგენილება თურქეთში მცხოვრები ბერძნების საბერძნეთში მცხოვრები თურქებზე გაცვლის თაობაზე. ამჯერადაც ბერძნების დიდმა ნაწილმა დაბრუნება არჩია არა თავის სამშობლოში, არამედ სსრ კავშირში, კერძოდ კავკასიაში“ (იქვე, გვ. 159).

აქ უნდა მივაქციოთ ყურადღება აღნიშნული მეცნიერის გამონათქვამს – უნებლიეს, მაგრამ სწორს – „ამჯერადაც ბერძნების დიდმა ნაწილმა დაბრუნება არჩია არა თავის სამშობლოში,

არამედ... კავკასიაში“. „დაბრუნება“ შეიძლება იქ, საიდანაც გაემგზავრნენ. ურუმები „დაბრუნდნენ“ თავიანთ ნამდვილ სამშობლოში, სწორედ კავკასია – საქართველო მიაჩნდათ მათ თავიანთ სამშობლოდ და არა საბერძნეთი. ამ მხრივ აღსანიშნავია ცნობილი თურქოლოგის, ოთარ გიგინეიშვილის დაკვირვება იმის შესახებ, რომ საბერძნეთში გადასახლებულ (კერძოდ, თესალონიკის სანახებში მცხოვრებ) ურუმებს თურმე იქაურები ქართველებს (გურჯებს, გეორგიანებს) უწოდებდნენ და რამდენიმე ასეთი „ქართული“ სოფელიც არსებულა იქ, შექმნილი ურუმების მიერ. ურუმებს გული საქართველოსაკენ რომ მიუწევდათ, იქიდანაც ჩანს, რომ რუსეთში 1917 წლის ოქტომბრის გადატრიალების შემდეგ მთელი რუსეთის იმპერიაში და საბჭოთა კავშირში უსასტიკესი ათეისტური რეჟიმი დამყარდა, რომელიც ებრძოდა ეკლესიას. ეს იცოდა მთელმა მსოფლიომ და ცხადია, იცოდნენ ურუმებმაც, ლოზანის (1922-23 წლების) კონფერენციის შემდგომ ურუმები ანუ ბერძნები შეთანხმების თანახმად საბერძნეთში უნდა გადასულიყვნენ საცხოვრებლად, ისინი არ ეთანხმებიან ამ კონფერენციის გადაწყვეტილებას და ღრმად მორწმუნე – მართლმადიდებელი ხალხი მიდის ათეისტურ სახელმწიფოში. მხოლოდ მიწის ყივილსა და ჭეშმარიტი სამშობლოს სიყვარულის დაფარულ გრძნობას შეეძლო აეძულებინა ისინი საბერძნეთის ნაცვლად საქართველოში ჩამოსულიყვნენ – „დაბრუნებულიყვნენ“.

„ვარაუდობენ, რომ თრიალეთი ურუმთა, განსაკუთრებით ძველ ქართული პროვინციებიდან მოსული გიუმიშხანელებისა და პასენების ეთნოგენეზში გარკვეული როლი შეასრულეს ლაზებმა. მათს ყოფაში შემონახულია ძველი ქართული ტრადიციებიც“ (იქვე, გვ. 160).

ქართველების გაბერძნება თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიაზე

თურქეთიდან გადმოსახლებული ურუმები რუსეთის მთავრობამ დაასახლა მემამულეთა მიწებზე – გარისსა და თრიალეთში. დასახლებული სოფლების მიწები ეკუთვნოდათ მემამულეებს: ბარათაშვილებს, ყაფლანიშვილებს, ორბელიანებს, აბაშიშვილებს, აბულფათაშვილებს, აფხაზიშვილებს, თაყაიშვილებს, თუმანიშვილებს, იოთამიშვილებს, ვარაზაშვილებს, გილაქიშვილებს, ელიოზაშვილებს, ზაზუნაშვილებს, თარხნიშვილებს, თულაშვილებს, მაღალაშვილებს, მერაბიშვილებს, საგინაშვილებს, საჩინოსშვილებს, სოლოღაშვილებს, ზურაბიშვილებს, ასლანიშვილებს, ურუფბეგაშვილებს, ყორღანაშვილებს, შალიკაშვილებს, ციციშვილებს, შარაშიძეებს, ჯავახიშვილებს, რასაც ადასტურებს „გადმოსახლებულთა კომიტეტის“ მიერ შედგენილი და რუსეთის იმპერატორისადმი წარდგენილი უწყება, ასევე „მასალები საქართველოს სტატისტიკური აღწერილობისა მეთვრამეტე საუკუნეში...“ (ი. ახუაშვილი, ეთნიკური პროცესები გარისის მიწაზე, „მნათობი“, 1988, №6, გვ. 144).

ურუმები დამკვიდრდნენ საქართველოს მრავალ სოფელში. ისინი უკაცრიელ მიწებზე არ დასახლებულან. დააარსეს ახალი სოფლებიც ძველქართულ სოფლებსა თუ ნასოფლარებზე, რომლებშიც რამდენიმე კომლი ქართული ოჯახი კვლავ მკვიდრობდა. მაგალითად, ს. მაკალათიას მასალით „1861 წ. მეფის მთავრობას ციხისჯვარში დაუსახლებია ტრაპიზონის

ვილაიეთიდან გადმოსული ბერძნების 25 კომლი, მანამდე აქ რამდენიმე კომლი ქართველიც ყოფილა: კასიტაშვილი, ბლიაძე და მიქელაძე“ (ს. მაკალათია, „ბორჯომის ხეობა“, გვ. 35).

ქართული მოსახლეობა დახვედრია სოფელ წინწყაროში დასახლებულ ბერძნებსაც, ასევე სხვა სოფლებშიც ყოფილა ქართული მოსახლეობა.

საერთოდ, ბერძნების გადმოსახლებისას თრიალეთი და ქვემო ქართლი ახალი დაცლილი იყო. შიშინანობისა და ლეკიანობის გამო ხალხი ქართლ-კახეთში იყო გადასული. როცა ასეთმა ოჯახებმა შეიტყეს, რომ თრიალეთი დასახლდა და მთავრობა ყურადღებას აქცევს დამკვიდრებულ მოსახლეობას, მკვიდრი ქართული მოსახლეობის ნაწილი უკანვე ამობრუნდა თრიალეთსა თუ ქვემო ქართლში.

ამათ გარდა თვით თურქეთიდან გადმოსახლებულ ურუმებშიც საკმაოდ იყვნენ ქართული თვითშემეცნების მქონე ოჯახებიც: „თურქეთიდან გადმოსულთა შორის მცირე ნაწილი ქართველებიც ერივნენ, რომლებსაც ბერძენთა მსგავსად შეცვლილი ჰქონდათ გვარები...“ (ი. ახუაშვილი, ბერძნული ახალშენები ქვემო ქართლში, „მნათობი“, 1989, №12, გვ. 162).

თითქმის ყველა მკვიდრი ქართველი ურუმთა სიჭარბეში მოქცევის შემდგომ გაბერძნდა, რაც გამოიხატა მათ მიერ გვარების შეცვლით (თუმცა დარჩნენ ისეთი ქართველებიც, რომელთაც გვარები არ შეუცვლიათ, კვლავ ძველებური ქართული გვარები დარჩათ, მაგრამ ბერძნული თვითშემეცნება გაუჩნდათ. მათ გვარებს ქვემოთ მოვიხსენებთ). ქართველების გაბერძნებას თბილისის გუბერნიაში იწვევდა აგრეთვე შექმნილი პოლიტიკურ-სოციალური თუ ეკონომიკური მიზეზები, მაგალითად, მიწას რუსული ხელისუფლება აძლევდა გადმოსახლებულებს (ათეულობით ჰექტარს), მაგრამ არ აძლევდა მკვიდრს, ასევე გადმოსახლებულნი მთავრობისაგან იღებდნენ ფულად დახმარებას – თავისუფლდებოდნენ გადასახადისაგან წლების მანძილზე, თვალსაჩინო და ხელშესახები უპირატესობანიც ეძლეოდათ გადმოსახლებულებს, მაგალითად, სურსათით დახმარება. ვისაც სურსათისა და სხვა პრივილეგიების მიღება სურდა, ბერძნად იწერებოდა.

„...როცა მეფის ხელისუფლებამ მოწყალების კალთა გადააფარა საქართველოში ჩამოსახლებულ ბერძნებს, წინწყაროში ოდითგანვე მცხოვრები, თუ აკლება-აოხრების შემდეგ უკან მობრუნებული, ეკონომიურად სუსტი და სრულიად დაკნინებული მკვიდრი ქართველი იმდენად არაქათგამოცლილი იყო, რომ მიგრანტთა გავლენაში მოექცა და ბერძენი გახდა... 1822 წელს ვხვდებით გვარებს: აზარაშვილი, იოანიძე, ბესალაშვილი, ლაზარაშვილი, აბრამაშვილი, ელეფთერიშვილი, იოსებაშვილი, ამირანაშვილი, ნიკოლაშვილი, ვასილისშვილი, პეტრიაშვილი, მიხეილისშვილი **(თევდორესშვილი)**, ესტატეშვილი, თომსაშვილი, პავლიაშვილი (პავლესშვილი), სვიმონიშვილი, გიორგიშვილი, მართველიშვილი, სტეფანისშვილი.

1822-1855 წლებში ჩნდებიან გვარები – კალაძე, არიშვილი, ბოსანაშვილი, ბარათოვი, ნანიაშვილი, ფერიაშვილი, გოგოლაშვილი, სეფიაშვილი, ასლანიშვილი, ასლამაზიშვილი და სხვა.

1873 წელს ქართული გვარები იცვლება, ხოლო მათი მფლობელები (გრაფით „ტომი, ჩამომავლობა“) ბერძნები ხდებიან: თევდორაშვილი გახდა (თევდოროლი) 1886 წლიდან დღემდე ფედოროვი... ქართველიშვილი – გურჯიევი... სხვათა შორის, შემონახული საარქივო მასალა შესაძლებლობას გვაძლევს, თვალი გავადევნოთ, თუ თვალსა და ხელს შუა ქართველი კაცი საკუთარსავე მიწაზე როგორ კარგავდა გვარსა და სალაპარაკო ენას.

1873 წლის აღწერის ჯამში ქართველად მოიხსენიება 4 ოჯახი, 1886 წლის აღწერამ ისინი ბერძნებად „გააფორმა“. გრაფაში ტომი კვალის დაკარგვის მიზნით, აღნიშნულია გლეხური ჩამომავლობა. წმინდა ქართული გვარებით დღეს წინწყაროში ცხოვრობენ და ბერძნობას აღიარებენ: ბარათაშვილები (ბარათოვები), საკალიძეები, კეკელაშვილები, თოფურიძეები (ი. ახუაშვილი, ეთნიკური პროცესები... გვ. 149).

„ერთი წყება ქართველები გადმოსახლებულებს საკუთარ მიწაზე დახვდა, მათ, მცირე გამონაკლისის გარდა, გვარები შეეცვალათ და ბერძნებად ჩაწერეს. ძირითადად ნაწილმა გადმოცემით იცის, რომ მათი წინაპრები ქართველები იყვნენ. ილია გიორგის ძე დამოევმა (პედაგოგი, 64 წლის) გვიამბო: ჩვენ ქართველები ვართ, პირვანდელი გვარი პეტრიაშვილია, როცა გვარების შეცვლა დაუწყიათ... დამოევად გადაუკეთებიათ. წინწყაროელმა მათე ვლასის ძე გურჯიევმა (75 წლის, 1986) თქვა: ჩვენი გვარისანი დღეს ცხოვრობენ სოფ. წინწყაროს, აგრეთვე წალკის რაიონის სოფლებში... ყველა ისინი ერთი ბუდის ქართველები არიან. მე მახსოვს წინაპრები, პაპები და ბებიები, რომლებიც ქართველობდნენ... არიან ქართველებიც: მაისურაძეები, ჯამელაშვილები და ფურცელაძეები, ფურცელაძეთა ერთი ნაწილი ქართველად ეწერება, ხოლო ნაწილი გაბერძნდა და ერგიშევი გახდა. ერთ დროს ველისპირს ერკუშანთ სოფელი შეარქვეს და აქედან გაჩნდა გვარიც – ერკუშევი, ერგუშევი, ფურცელაძეების ერთ ოჯახში ისეთი შემთხვევაცაა, როცა ერთი ძმა ქართველია, ხოლო მეორე – „ბერძენი“. კითხვაზე, როგორ ახსნის ჩვენი მოსაუბრე ამ გარემობას, ამბობს: „წინაპართა გადმოცემით 1820-იან წლებში მეფის მთავრობა ეკონომიურად ეხმარებოდა საქართველოში გადმოსახლებულ ბერძნებს. მათ შაქარს, ფქვილს, საპონს, ასანთს, მარილს და სხვა სახის პირველი მოთხოვნილების საგნებს აძლევდა. ფურცელაძეებსა და სხვებსაც რომ შეხვედროდათ დახმარება, გადაიკეთეს (ზოგს ალბათ, გადაუკეთეს) როგორც გვარი – ისე ეროვნება... ბერუაშვილები ქართველები არიან, ველისპირში კი ბეროვები, ეროვნებით ბერძნები, ამ გვარის წარმომადგენლებთან საუბარში გაირკვა, რომ მათ გვარი და ეროვნება XX საუკუნის დასაწყისში შეეცვალათ... თეთრაძეები გადმოვიდნენ სოფ. გომარეთიდან, ურუმ ბერძნებს შორის რომ მოხვდნენ, მათ „გურჯებს“ ეძახდნენ (თურქ. „გურჯი“ – ქართველი) და აქედან წავიდა გვარი გურჯიევი. მეორე წყება გურჯიელებისა მოდიან ქართველიშვილებიდან... გურჯიევთა ერთ-ერთი შტო ნაწარმოებია ბერძენიშვილის გვარიდან... როგორ მოხდა, რომ საკუთარ მიწა-წყალზე ქართველი გაბერძნდა და გვარსახელიანად სხვა ეთნოსს მიეკუთვნა?... გადმოსახლებულს რუსეთმა განსაკუთრებული პირობები შეუქმნა... მიწა მისცა და ყოველი სახის გადასახადისაგან გაათავისუფლა... ფედია კილინგაროვის (იგივე ჯალიაშვილის) გადმოცემით, მის პაპას – ნიკო ჯალიაშვილს კაცი შემოჰკვდომია... ოფრეთელმა ჭედილაშვილებმა გვარი არ შეიცვალეს, მაგრამ ბერძნებად იწერებიან... რეხაში ზაზაშვილთა 4 კომლია, რომლებიც ზაზაეებად და ეროვნებით ბერძნებად იწერებიან, მათ შენარჩუნებული აქვთ მშობლიური ქართული ენა ...რეხელ კალაძეებს (**კალიაჩოვებს**) ჰქონდათ მეორე გვარიც – ღარიბაძე. **კალიაჩოვებიც...** ბერძნებად არიან ჩაწერილი. ლაზარიშვილებიდან ნაწილი ლაზაროვია – ბერძენი, ხოლო ნაწილი – ქართველი, არიან ისეთებიც, რომლებსაც გვარი შეეცვალათ ლაზაროვად, ხოლო ეროვნება დარჩა ქართველი... ბერძენთა შორის მცხოვრები ქართველების გაბერძნების ერთ-ერთი ძირითადი მიზეზი სწორედ ის იყო, რომ ვინც ბერძნობას მიიღებდა და გვარს შეიცვლიდა, სურსათ-სანოვანე მასაც შეხვდებოდა...

რეხელების ეკლესიაში (აღადგინეს 1877 წ.) მღვდლებად დიდხანს ქართველები იყვნენ. XX საუკუნის დასაწყისში ქართველი მღვდელი დარჩია შესცვალა ბერძენმა მღვდელმა და დაიწყო საკუთარი მრევლის მომრავლება. ვინც გადავიდოდა ბერძნულ გვარზე და ბერძნად ჩაეწერებოდა, იგი მათ სამოთხურ ცხოვრებას საბერძნეთიდან გამოგზავნილ ბრინჯს, საპონს, სურსათსა და სხვა სიკეთეს ჰპირდებოდა და უსრულებდა კიდეცა (ი. ახუაშვილი, ბერძნული ახალშენები... გვ. 164).

ქართველები რუსეთის მეფის მთავრობას პოლიტიკურად არასაიმედო ხალხად ჰყავდა მიჩნეული, საქართველოს სასაზღვრო მხარეებში ცდილობდა „ერთგული მომხრეების“ – სომხებისა და ბერძნების დაფუძნებას. ეს იყო ერთ-ერთი მიზეზიც XIX ს-ში ქართველთა გაგრიგორიანებისა და გაბერძნებისა, მაგრამ მაინც ქართველთა დენაციონალიზაცია საკუთარ მიწა-წყალზე უპირველესად გამოწვეული იყო ეროვნული თვითშემეცნებისა და თვითშეგნების დაბალი დონით.

გაბერძნებულთა გვარები

ქართველები, როგორც აღნიშნული იყო, ძირითადად გაბერძნდნენ ოსმალეთის იმპერიაში, კერძოდ ის მართლმადიდებლები, რომელნიც, ოსმალეთის სახელმწიფოებრივი კანონების თანახმად, დაუქვემდებარეს კონსტანტინეპოლის ბერძნულ საპატრიარქოს. კონსტანტინეპოლს მრავალრიცხოვანი ქართული მრევლი გაუჩნდა, რამეთუ ოსმალთა მიერ დაპყრობილი მესხეთი (ქვემო გურიასთან ერთად) დიდი ქვეყანა იყო, გარდა ამისა, ქართველთა განსახლების ეთნიკური საზღვრები აღწევდა ევფრატამდე, თუ არას ვიტყვით ლაზისტანის ვრცელ ქვეყანაზე, რომელიც ძირითადად ასევე ქართველური ტომებით იყო დასახლებული. ოსმალეთში გაბერძნებული ქართველების გვარები თითქმის უცნობია, სამაგიეროდ შედარებით უკეთაა ცნობილი იმ ქართველთა გვარები, რომლებიც XIX საუკუნესა და XX ს. დასაწყისში გაბერძნდნენ თბილისის გუბერნიის ტერიტორიაზე. ამათგან ნაწილობრივ შესწავლილია რამდენიმე სოფლის გაბერძნებულ მოსახლეთა გვარები, კერძოდ წინწყაროსა, რეხასა და სხვაგან. ფაქტიურად ეს მასალა ჯერჯერობით დაუმუშავებელ-შეუსწავლელია. გამონაკლისია მხოლოდ იაკობ ახუაშვილის შრომები: „ეთნიკური პროცესები გარისის მიწაზე“, „მნათობი“, 1988, №6; „ქვემო ქართლის ეთნოსი ისტორიულ ასპექტში“, „მნათობი“, 1988, №10; „ბერძნული ახალშენები ქვემო ქართლში“, „მნათობი“, 1989, №12. ამ შრომებით ვისარგებლეთ ჩვენ და ანბანის მიხედვით ამოვწერეთ საქართველოში გაბერძნებულთა გვარები (ჯერ მითითებულია ძველი გვარი, შემდეგ კი – ახლადმიღებული).

არიდაშვილი – **არიდაშვილი** – არდაოღლი – არუღოვი

ასლანიშვილი – ასლანოვი

ასლამაზიშვილი – ასლამაზოვი

აივაზაშვილი – აივაზოვი

ანესიშვილი – ამოსოვი

ამანათაშვილი – ამანათოვი – ტრაპუნტოვი

ბარათაშვილი – დანაჩიევი – ბარათოვი

ბალახანიშვილი – ბალახანოვი
 ბერძენიშვილი – გურჯიევი (I)
 ბოსტანაშვილი – ბოსტანოლი – ბოსტანჯიევი
 ბერუაშვილი – ბეროვი
 ბიჭიაშვილი – ბიდუოევი
 გაბაშვილი – გაბაოლი
 გიორგაშვილი – გიორგიოლი
 გიგოლაშვილი – გიგოლოვი
 ვახტანგიშვილი (გვარი არ შეუცვლია, ეროვნებაში ბერძენი უწერია)
 ზაზაშვილი – ზაზოვი
 თევდორაშვილი – თევდოროლი – ფედოროვი – ანოზოვი
 თოფურიძე (გვარი არ შეუცვლია, ეროვნებით „ბერძენია“)
 თომაშვილი – ტომაზოვი
 თეთრაძე – გურჯიევი (II)
 თათარაშვილი – თათაროლი – თათაროვი
 იორდანაშვილი – ჩულფაევი
 ისანამიშვილი – სიმონოვი
 ისაკაძე – ფახოროვი
 კალაძე – კალაიოლი – კალაიევი
 კოსტანაშვილი – კოსტანოვი
 კეკელიშვილი (გვარი არ შეუცვლია, ეროვნებით „ბერძენია“)
 ლაზარიშვილი – ლაზაროლი – ლაზარიდი
 მაზმანიშვილი – მაზმინოლი – მაზმუდოვი
 მურმანიშვილი – მურმანოვი
 მურადაშვილი – მურადოლი – მურადოვი
 მირზაშვილი – მირზაოლი – მირზოევი
 მერაბიშვილი – მარაბოლი – მარაბოვი
 ნიკოლასშვილი – ნიკოლაოლი
 ნიკოლაძე – ნიკოდმოვი
 პეტრიაშვილი – პეტრეოლი – დიმოევი
 საკალიძე – (გვარი არ შეუცვლია, ეროვნებით „ბერძენია“)
 სეფიაშვილი – სეფიანოვი
 საბაძე – (გვარი არ შეუცვლია)
 უფლისაშვილი – უფლაოლი – პლიზოლი
 ფარაჯანაშვილი – ფარაჯაოლი – ფარაჯანოვი
 ფერიაშვილი – ფერიოლი – კარაქლევი
 ფურცელაძე – ერგიშვილი
 ფალავანდიშვილი – ფალავანდოლი – პაფლენოვი
 ქართველიშვილი – გურჯიევი (III)
 ღვინიაშვილი – ზრისტოფოროვი

ყარაჯაშვილი – ყარაჯაოღლი – ყარაჯიევი
ჭელილაშვილი – (გვარი არ შეუცვლია)
ხეჩინაშვილი – ხეჩინოვი
ხამაჯაგაშვილი – ხამაჯაგოვი – ჩილფიევი
ჯალიაშვილი – კილინკაროვი
ჯავარაშვილი – ჯავარაოღლი

სია არასრულია.

როგორც ზემოთ აღინიშნა, არზრუმსა თუ გიუმისხანეში მცხოვრებმა და საქართველოში გადმოსახლებულმა ურუმებმა, რომელთა შორისაც მრავალი ლაზია, არასოდეს არ იცოდნენ ბერძნული ენა, რამეთუ ისინი ეთნიკურად ბერძნები არ ყოფილან, მათი დედა ენა ოდიტგანვე იყო ქართული და ქართველური ენები, ეს ენები მათ ოსმალების ბატონობის დროს დაივიწყეს და შეითვისეს თურქული. ამჟამად, XX ს. 80-იან წლებში თბილისის უნივერსიტეტის ინიციატივით მათ უნიშნავენ ბერძნული ენის გაკვეთილებს და ცდილობენ, შეასწავლონ ბერძნული ენა.

კიდევ უნდა ითქვას ორიოდე სიტყვა იმის შესახებ, თუ ქართველ მართლმადიდებლებს რატომ უწოდებენ მაჰმადიანები და ზოგჯერ ევროპელებიც „ბერძნებს“. მაჰმადიანები ხშირად ხალხებს ჰყოფდნენ არა ეთნიკური კუთვნილების, არამედ სარწმუნოების მიხედვით.

ყველა ქრისტიანი, მით უმეტეს მართლმადიდებლური ანუ „ბერძნული“ სარწმუნოების მქონე ხალხი, მათთვის ბერძენი იყო. ამიტომაც იყო, მაგალითად, რომ ჯერ კიდევ ოსმალეთის იმპერიის შექმნამდე, ეგვიპტის სულთნები საქართველოს მეფეებს ოფიციალურ მიმართვებში „ბერძენთა შთამომავალთ“ უწოდებდნენ – ეს ქართველი მეფის ტიტულია – (XIV-XV სს. არაბი ისტორიკოსები საქართველოს შესახებ, 1988, გვ. 55) – შეიძლება ასეც ითარგმნოს ეს ტიტული – „ბერძნების შვილი და ბერძნების ამოღებული (მახვილი)“ (იქვე, გვ. 65, შენიშვნა 46).

ევროპელებიც, იმის გამო, რომ მსოფლიო საეკლესიო განხეთქილების დროს ქართველებმა ბერძნულ ეკლესიას დაუჭირეს მხარი და დიდი სიმტკიცით იცავდნენ ბერძნულ-მართლმადიდებლური ეკლესიის ტრადიციებს, ზოგჯერ ქართველებს „ბერძნებს“, ე.ი. ბერძნული ეკლესიის წევრებს უწოდებდნენ. მით უმეტეს, ასე იყო ოსმალთა იმპერიაში, სადაც, როგორც აღინიშნა, ყველა მართლმადიდებელს, ქართველებსაც და არაქართველებსაც ბერძნებს უწოდებდნენ.

1990, ბორჯომი